

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος: Η αρχή του προβληματισμού - η αρχή του ταξιδιού	13
--	----

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή	21
----------------------------	----

1. Μελετώντας το φύλο	21
1.1. Το φύλο στην ελληνική εθνογραφία	21
1.2. Το φύλο στην εθνομουσικολογία	30
2. Το δημοτικό τραγούδι στην περιοχή Καρδίτσας: προσεγγίσεις	41
3. Η «θεωρία της πρακτικής»: η εφαρμογή της στην εθνομουσικολογία και στην παρούσα μελέτη	54
4. Τέσσερις γυναίκες αφηγούνται τη ζωή τους - η βιογραφική μέθοδος	67
5. Γυναικεία ματιά - γυναικεία γραφή	76
6. Από την έρευνα στη γραφή: μεθοδολογικές επιλογές	85

Κεφάλαιο 2: Ζώντας την παράδοση	95
---------------------------------------	----

1. Γενικά	95
2. Έμφυλη ιδεολογία	98
3. Το γυναικείο διαλογικό τραγούδι: μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου	105
4. Το σεργιάνι: ποιητική και ρητορική της θηλυκότητας	116
4.1. Περιγραφή της επιτέλεσης	116
4.2. Η επιτέλεση του φύλου	119

4.3. Το σεργιάνι του Λυκοβγιάννη: αναστοχασμός περί μητρότητας	123
5. Τραγουδώντας τα συναισθήματα	126
6. Ο κόσμος της Αναστασίας	139
6.1. Διαδικασίες μάθησης	143
6.2. Επαγγελματίες μουσικοί	148
6.3. Ο «λόγος» της παραγγελιάς	154
6.4. Προσωπικές επιλογές	157
6.5. Προκαταλήψεις, διαπραγματεύσεις και άφωνα μοντέλα	161
6.6. Σήμερα: μουσικός ρόλος και εκφραστικές δυνατότητες	165
6.7. Τα συγκερασμένα μου αυτιά	171

Κεφάλαιο 3: Συγκρότηση σχέσεων ταυτότητας και ετερότητας μέσα από το αντάρτικο δημοτικό

τραγούδι	177
1. Γενικά	177
1.1. Η γυναίκα στην Αντίσταση	181
1.2. Από την Κατοχή στον Εμφύλιο	185
2. Η βιοϊστορία μέσα από τη διαπλοκή λόγων	191
2.1. Ο λόγος της απώλειας - πρώτη φάση	193
2.2. Ο λόγος της απώλειας - δεύτερη φάση. Η ποίηση αναπαριστά την πραγματικότητα	198
2.3. Ο λόγος της απώλειας - τρίτη φάση	206
3. Τραγουδώντας την ιστορία	213
4. Πολιτισμική ταυτότητα και πολιτικές αντιπαραθέσεις.....	226
4.1. Γάμος εν μέσω Κατοχής	229
4.2. Εμφύλιος. Ενώπιον του εκτελεστικού αποσπάσματος	233
4.3. Γάμος μεταπολεμικός	237
4.4. Το ζεϊμπέκικο του πρώην υπουργού	242

5. Ο μουσικός λόγος της ηχογράφησης.
Ένας συμβολισμός 245
6. Επίλογος: μια αναστοχαστική συνάντηση 251

Κεφάλαιο 4: Παρουσιάζοντας την παράδοση 255

1. Ως προς το πλαίσιο 255
2. Επάγγελμα «καλλιτέχνης» 258
3. Το «βάπτισμα του πυρός» 265
4. Μουσική, μουσικοί και ακροατήριο 283
5. Η κατασκευή του αντρισμού μέσω χορευτικών
πρακτικών 299
6. «Να μιλήσω λίγο πιο ελεύθερα τώρα;»
Η γνώμη των αντρών 314
7. Ξενιτιά, θάνατος, μουσική 326

Κεφάλαιο 5: Μουσική, χορός και φύλο 337

1. Σχετικά με την εθνογραφική μέθοδο 337
2. Από την τελετουργία στην παράσταση.
Το σκηνικό ενός σύγχρονου γάμου και οι εκφραστικές
δυνατότητες των γυναικών 339
3. Χορευτικές πρακτικές και συγκρότηση του φύλου 346
4. Το τοιφιτεέλι και ο αισθησιακός χορός των γυναικών 356
5. Η ρητορική του ζεϊμπέκικου 363
6. Τραγουδώντας στο παρόν 373

Συμπεράσματα 381

Βιβλιογραφία 389

Φωτογραφίες 405

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η αρχή του προβληματισμού - η αρχή του ταξιδιού

«Πώς ντύθηκαν έτσι; Σαν τραγουδιάρα!» «Κοίτα την πώς κουνιέται! Σαν ντιζέζ!» «Παντρεύτηκε αυτός και πήρε μια τραγουδίστρια!» Μεγαλώνοντας στην Καρδίτσα του '70, δεν ήταν λίγες οι φορές που οι παραπάνω αξιολογικές φράσεις έφτασαν στ' αυτιά μου και, μολονότι πολύ μικρή, διαισθανόμουν τον επιτιμητικό χαρακτήρα τους. Οι συγκεντρώσεις άλλωστε της πολυμελούς οικογένειας της μητέρας μου στο καφενείο που διατηρούσε ο παππούς στο χωριό, και που στο παρελθόν είχε αποτελέσει πόλο διασκέδασης της τοπικής κοινότητας και των περιχώρων, έβριθαν από αναμνήσεις για τα γλέντια και τα πανηγύρια της εποχής, όπου οι γυναίκες τραγουδίστριες έπαιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο, αν όχι στην ίδια τη μουσική επιτέλεση, τουλάχιστον στις αντρικές προσμονές και φαντασιώσεις.

Είναι φανερό πως οι εκφράσεις αυτές αποτυπώνουν και μεταφέρουν την ιδεολογία της κοινωνίας και της εποχής για τις γυναίκες εκείνες που ασχολήθηκαν επαγγελματικά με τη μουσική. Για την ακρίβεια, όπως συνειδητοποίησα εκ των υστέρων, η ίδια η ενασχόληση με τη μουσική –κυρίως σε επαγγελματικό επίπεδο– υπήρξε, στη συνείδηση ενός μεγάλου μέλους των συμπολιτών μου, προβληματική. «Τραγουδίστρια θα

το κάνεις το κορίτσι;» ήταν μία από τις πρώτες ερωτήσεις που απηύθυναν συχνά στη μητέρα μου όταν αυτή αποφάσισε να φέρει στο σπίτι τον πρώτο μας δάσκαλο μουσικής για ιδιαίτερα μαθήματα πιάνου. Και αργότερα, όταν ως πτυχιούχος πλέον της κλασικής φιλολογίας επέλεγα να συνεχίσω τις σπουδές μου στη μουσικολογία, έχοντας ήδη διοριστεί ως μουσικός στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, υπήρξε σχεδόν κοινή η αντίδραση των περισσότερων: «Δεν πειράζει! Ας είναι και καθηγήτρια μουσικής!»

Το ζωνρό ενδιαφέρον των γονιών μου για τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού και η συμμετοχή τους σε σχετικούς συλλόγους, που άνθησαν στην περιοχή και τη χώρα κυρίως μετά το '81, καθώς και η ενεργός δράση της μητέρας μου στο γυναικείο κίνημα της εποχής είχαν ήδη επηρεάσει σημαντικά τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις της παιδικής μου ηλικίας, τις εξωσχολικές μου δραστηριότητες ως έφηβης, συνολικά τις αναζητήσεις και τους προβληματισμούς μου. Δεν άργησα ωστόσο να συνειδητοποιήσω ότι στην εξέλιξη και την πορεία ολοκλήρωσής μου ως ατόμου, το φύλο μου και οι προσδοκίες του κοινωνικού μου περιγύρου απ' αυτό έπαιζαν καθοριστικό ρόλο. Κατά συνέπεια, ξεκινώντας λίγο αργότερα τη διδακτορική μου διατριβή με θέμα το δημοτικό τραγούδι της ευρύτερης περιοχής της Καρδίτσας, η στροφή του ερευνητικού μου ενδιαφέροντος και στην οπτική του φύλου ήταν κάτι το αναπόφευκτο. Θα έλεγα πως αποτελούσε προσωπική μου ανάγκη.

Επιπλέον, δεν θα ήταν αναληθές να παραδεχθώ ότι το φύλο μου καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την ίδια την πορεία της διατριβής, όσον αφορά είτε την επιλογή των ερευνητικών μεθό-

δων είτε των συνομιλητών μου είτε και του ίδιου του θέματος. Για την ακρίβεια, γρήγορα διαπίστωσα ότι ο αρχικός σκοπός να επικεντρωθεί η έρευνά μου, εκτός από τους πανηγυρότοπους της περιοχής, και στα αντίστοιχα κέντρα νυχτερινής λαϊκής διασκέδασης*, θα μου δημιουργούσε εξαιρετικές δυσκολίες, καθώς ήμουν μια νεαρή γυναίκα η οποία μόλις είχε παντρευτεί και ήδη ήταν υπόλογη στην κοινή γνώμη για το ότι, αντί να κάνει γρήγορα παιδιά, ασχολούνταν ακόμα με τις σπουδές της. Κρίνοντας λοιπόν ότι θα μου ήταν δύσκολο να υπερασπιστώ την κίνησή μου σε ένα μάλλον κακόφημο περιβάλλον και μάλιστα κατά τη διάρκεια της νύχτας, επικέντρωσα το ενδιαφέρον μου στις τραγουδίστριες του δημοτικού τραγουδιού. Αυτή ήταν μια ασφαλής επιλογή, η οποία μου επέτρεπε να ασχοληθώ ερευνητικά με ένα ευρύτερο γνωστικό αντικείμενο.

Ερευνώντας τον ρόλο των γυναικών σε επαγγελματικές ορχήστρες προέκυψε η ανάγκη να σκιαγραφηθεί εκ παραλλήλου ο γυναικείος μουσικός ρόλος στην προγενέστερη, παραδοσιακή συνθήκη επιτέλεσης της μουσικής. Συνεχίζοντας και ασχολούμενη με την ανάδειξη της συμβολής των γυναικών στη διαδικασία δημιουργίας του δημοτικού τραγουδιού, θεώρησα απαραίτητο να συμπεριλάβω στη μελέτη μου την περίπτωση των αντάρτικων δημοτικών τραγουδιών, στη γένεση των οποίων η γυναικεία έμπνευση υπήρξε καθοριστική.

* Τα κέντρα αυτά, κατά την κοινή ονομασία, ή πιο ανθρωπολογικά, κατά τον ημικό ορισμό τους, που παράλληλα μεταφέρει όψεις του παρεχόμενου θεάματος και ακροάματος, είναι γνωστά ως *σκυλάδικα*.

Από την άλλη μεριά, διαισθανόμενη πως, παρά τις όποιες νομοθετικές ρυθμίσεις, αρκετά πράγματα δεν έχουν αλλάξει για τις γυναίκες γενικά και πολύ περισσότερο για τις επαγγελματίες τραγουδίστριες, δεν θα θεωρούσα την εθνομουσικολογική έρευνά μου ολοκληρωμένη αν δεν επεκτεινόταν στο παρόν.

Για μια ακόμα φορά δεν νομίζω ότι είναι περιττό να επαναλάβω τον ρόλο που το γυναικείο μου φύλο έπαιξε σε όλη αυτή τη διαδρομή, η οποία χρειάστηκε να διακοπεί λόγω της εγκυμοσύνης και της γέννησης των δίδυμων κοριτσιών μου. Το μόνο πράγμα που συνέχιστηκε αμείωτο ήταν η, συχνά καχύποπτη, απορία των γνωστών και φίλων για το ποιος μπορεί να ήταν ο σκοπός και ποιο το όφελος απ' αυτή τη μελέτη. Ίσως θέλοντας να αναστοχαστώ πάνω στην ίδια μου τη γυναικεία εμπειρία, να μπήκα στη διαδικασία αυτού του ταξιδιού, καταφέρνοντας μάλιστα να βρω αρκετούς συνοδοιπόρους. Η Αναστασιά, η Παναγιώτα, η Αλεξάνδρα και η Κατερίνα, στις αφηγήσεις των οποίων κυρίως στηρίχτηκε η εθνογραφία μου, είναι μερικές μόνο από τις γυναίκες που δέχθηκαν, άλλοτε με προθυμία και άλλοτε όχι, να μοιραστούν μαζί μου τις αναμνήσεις και τις σκέψεις τους, την ίδια τους τη ζωή. Ίσως γιατί ενστερνίστηκαν και αυτές τον ενθουσιασμό και τη διάθεσή μου να δοθεί έμφαση στη γυναικεία αντίληψη του κόσμου, στον γυναικείο λόγο. Ενός λόγου που είχε αποσιωπηθεί ή είχε εξοβελιστεί στο περιθώριο.

Θεωρώ ωστόσο ότι υπήρξα τυχερή, γιατί πολλοί ήταν και οι άντρες, επαγγελματίες μουσικοί και μη, που δεν δίστασαν να μου αφιερώσουν τον πολύτιμο χρόνο τους και να προσφέρουν

τη δική τους οπτική για το συγκεκριμένο θέμα, αλλά και γενικότερα τις εμπειρίες και τον προβληματισμό τους για τη μουσική σκηνή του δημοτικού τραγουδιού και την πορεία του κατά το χρονικό διάστημα των τελευταίων, τουλάχιστον πέντε, δεκαετιών.

Το παρόν βιβλίο έχει ως επί το πλείστον στηριχθεί στα εθνογραφικά δεδομένα που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Μιας προσπάθειας που δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την καθοδήγηση του επιβλέποντα καθηγητή μου Παύλου Κάβουρα, ο οποίος όχι μόνο συνέβαλε αποφασιστικά στη θεωρητική μου κατάρτιση, αλλά μου έδειχνε συνεχώς με το παράδειγμά του ότι έννοιες όπως αναστοχασμός και (αυτο)κριτική μπορούσαν να είναι κάτι περισσότερο από επισημονικές εξαγγελίες· να γίνουν τρόπος σκέψης και ζωής. Η συμβολή τόσο του ίδιου όσο και των άλλων μελών της συμβουλευτικής επιτροπής, του Λάμπρου Λιάβα και της Ρένας Λουτζάκη, στην προσέγγιση, ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων μου υπήρξε αποφασιστικής σημασίας. Πέραν ωστόσο της επιστημονικής τους συνδρομής, τους ευχαριστώ και για την ηθική τους στήριξη.

Μιλώντας για ηθική στήριξη και βοήθεια, νιώθω υποχρεωμένη να ευχαριστήσω τους φίλους μου, Χρήστο Παπακώστα, Λέκτορα στο ΤΕΦΑΑ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, και Γιάννη Μάνο, Επίκουρο Καθηγητή Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Τμήμα Βαλκανικών και Σλαβικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, οι

οποίοι ήταν πάντα πρόθυμοι να συζητήσουν μαζί μου τους προβληματισμούς και τις ανησυχίες μου, και έχοντας περάσει από την ίδια επίπονη διαδικασία, έδειχναν απόλυτη κατανόηση των επιστημονικών και προσωπικών δυσκολιών που αντιμετώπιζα. Σημαντική επίσης υπήρξε η βοήθεια της αδελφής μου, η οποία, μουσικολόγος και εκείνη, λειτούργησε ως αποδέκτης των πρωτόλειων γραπτών δοκιμών μου.

Ο βασικός άξονας της διατριβής παρουσιάστηκε στο επιστημονικό συνέδριο που διοργάνωσε το Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής έρευνας «Απόλλων», στην Καρδίτσα το 2008, με τίτλο: *Γυναίκα και παράδοση. Η γυναίκα στην οικογενειακή και κοινωνική ζωή, την παιδεία, τον ποδοτισμό και την εργασία*. Η συζήτηση με τους συμμετέχοντες συνέδρους και οι παρατηρήσεις τους υπήρξαν ιδιαιτέρως χρήσιμες. Επίσης, σχετικά άρθρα δημοσιεύθηκαν στην περιοδική έκδοση *Γνώση και Γνώμη* της Ένωσης Επιστημόνων Καρδίτσας, καθώς και στον τοπικό Τύπο, γεγονός που έδωσε την αφορμή για έναν εποικοδομητικό διάλογο με αρκετούς ανθρώπους, οι οποίοι μοιράζονταν τα ίδια με μένα ενδιαφέροντα.

Τέλος, ίσως αυτό το ταξίδι να μην κατάφερε να ολοκληρωθεί χωρίς την αγάπη, τη συνεχή ενθάρρυνση και την πολύπλευρη στήριξη των γονιών και του συζύγου μου.

Τούτος ο πρόλογος ξεκίνησε με μια αναφορά στις πολυπληθείς, εορταστικές, οικογενειακές συγκεντρώσεις. Κι όμως από το πλήθος των φωνών που στις συνάξεις αυτές πάλευαν να επικρατήσουν απουσίαζε μια φωνή, αυτή της γιαγιάς μου, η οποία, όπως οι περισσότερες γυναίκες της γενιάς της, της πολιτισμικής της καταγωγής και της τάξης της, είχε μάθει να υπο-

μένει και να σιωπά. Για μένα λοιπόν τα άφωνα μοντέλα του Edwin Ardener, απαραίτητη σχεδόν αναφορά της πλειονότητας των ανθρωπολόγων που ασχολούνται με το φύλο, ήταν κάτι πολύ περισσότερο από μια θεωρητική κατασκευή. Ήταν μια οικεία πραγματικότητα.